

Spionajul în vremea lui Constantin Brâncoveanu

de Ambassador George Cristian Maior

2014 – Anul Brâncoveanu. Se împlinesc 300 de ani de când domnul Țării Românești a fost decapitat la Constantinopol, împreună cu fiii săi și stolnicul Ianache Văcărescu, pentru că a refuzat să renunțe la credința lui creștină și să treacă la mahomedanism.

Ceea ce impresionează la Constantin Brâncoveanu, dincolo de dimensiunea cultural-artistică și cea religioasă, este durata domniei sale. A fost unul dintre cei mai longevivi conducători ai Țării Românești, domnind neîntrerupt vreme de peste 25 de ani. De la Basarab I și Mircea cel Bătrân și până la Mica Unire, doar Matei Basarab se apropie de această cifră, iar performanța lui Brâncoveanu este cu atât mai apreciabilă cu cât contextul în care a domnit a fost unul extrem de complicat, dominat de incertitudine, într-o perioadă în care, pe plan intern, țara era divizată de conflictele dintre facțiunile boierești, iar la nivelul continentului aveau loc prefaceri de ordin geopolitic de o magnitudine deosebită.

Au fost așadar peste 25 de ani de stabilitate în care, citându-l pe marele Iorga, „Brâncoveanu a izbutit să păstreze nu numai Țara Românească, ci întreaga noastră națiune, ca trup politic, cu suflet românesc, timp de mai bine [de] un sfert de veac” . Desigur, noțiunea de statalitate trebuie înțeleasă raportându-ne la specificul secolului al XVII-lea, adică luând în considerație factori precum legătura intrinsecă dintre familia domnească și stat sau vasalitatea față de otomani.

Privind retrospectiv, la trei secole de la martiriul lui Brâncoveanu, stabilitatea și substanța proiectului politic brâncovenesc nu par un produs al întâmplării, ci mai degrabă sunt direct determinate de calitățile domnului muntean. Rari sunt oamenii politici și de stat care pot avea atât înțelegerea strategică necesară pentru articularea unei viziuni pe termen lung, pe de o parte, cât și capacitatea practică de a lua deciziile tactice imediate pentru construcția acesteia, pe de altă parte. Brâncoveanu a făcut dovada ambelor calități, devenind ceea ce în accepțiunea contemporană am numi un lider strategic, unul dintre cei care au întreținut „miracolul poporului român”, pentru a-l parafraza pe istoricul Brătianu. Gândirea și acțiunea sa strategică au gravitat în jurul ideii de supraviețuire a Munteniei, în condițiile unor mutații strategice care făceau ca arhitectura de putere europeană să stea sub semnul incertitudinii: după eșecul asediului Vienei (1683), Imperiul Otoman intră într-un declin accentuat și de înfrângerile de la Mohács (1687) și Zenta (1697); Rusia, după victoria de la Poltava (1709), devine un important actor european, mai ales în chestiunea orientală; Austria, blocată în vest de Franța și în nord de apariția Prusiei, se orientează și ea mai ales către Răsărit, favorizată și de victoriile obținute împotriva turcilor; Polonia (mai precis Uniunea polono-lituaniană) a cunoscut un regres considerabil, frământată atât de războaie interne, dintre care se remarcă acelea ale cazacilor, cât și de relații conflictuale cu vecinii săi („Potopul” suedez, apariția Prusiei, ascensiunea Rusiei lui Petru cel Mare, amenințarea tătară), dar cu toate acestea nu a abdicat de la interesele sale în spațiul dunărean și nord-pontic.

Rolul politicii externe în perioada lui Brâncoveanu

Unul dintre pilonii pe care și-a clădit proiectul a fost cel al politicii externe. A nu se înțelege că dimensiunea internă nu prezintă relevanță din acest punct de vedere; din contră, Brâncoveanu a sesizat că, fără un fundament domestic solid, domnia sa, implicit Țara Românească, ar fi rămas în voia curentului evenimentelor continentale sau, mai precis, ar fi depins exclusiv de intențiile și ambițiile marilor puteri. A fost și motivul pentru care a încercat prin eforturile sale politice, dintre care se detașează relația cu Cantacuzinii, de care era și legat pe linie maternă, dar și de natură socio-economică și cultural-religioasă, să creeze o entitate statală unitară, coerentă din punct de vedere al acțiunii externe. De altfel, ruptura de familia Cantacuzinilor a fost unul dintre factorii decisivi de ordin politic care i-au adus sfârșitul atât de tragic.

Orientarea și realizarea politicii externe reprezintă însă coordonatele pe care se concentrează studiul de față, cu atât mai mult cu cât, dintr-o perspectivă realistă a contextului internațional de la acea vreme, supraviețuirea unei puteri precum Țara Românească era indisolubil legată de relația cu marile puteri de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea. Diplomația munteană sub Brâncoveanu, modul în care acesta a înțeles și a condus afacerile externe, a fost un instrument strategic primordial pentru existența Țării Românești. „Strategia de supraviețuire”, așa cum o numește Mircea Malița, s-a concentrat pe menținerea unui echilibru strategic între interesele marilor puteri continentale și regionale. Misiunea a fost cu atât mai dificilă cu cât relațiile de putere din Europa traversau, la acea vreme, o etapă de dezechilibrări și reechilibrări în care se rescria ecuația de putere continentală. După cum spunea Bismarck, „evenimentele sunt mai puternice decât planurile oamenilor” și „omul nu poate crea curentul evenimentelor, el poate doar să plutească împreună cu el și să vâslească”. Din această perspectivă, Brâncoveanu a fost un navigator priceput care, cu o minte limpede și o mână precisă, a reușit să-și cârmuiască țara vreme de aproape 26 de ani în ape extrem de tulburi și pe o vreme furtunoasă.

O precizare merită subliniată: la răscrucea secolelor XVII-XVIII, diplomația era inseparabilă de ceea ce astăzi numim „intelligence”. Distincția dintre cele două domenii este una modernă, serviciile de informații moderne apărând de-abia către mijlocul secolului al XIX-lea. Până la crearea unor instituții permanente specializate în culegerea și analiza informațiilor, sistemul diplomatic era atât cel care gestiona negocierea relațiilor externe, cât și cel care răspundea nevoii de cunoaștere a statelor. Imperiul bizantin, Italia renascentistă, Anglia elisabetană sunt exemple elocvente pentru modul în care diplomația și „intelligence”-ul, indisolubil legate, erau parte integrantă a artei guvernării statului („statecraft”). Puține demarcații puteau fi trasate, la acel moment, între agenți și reprezentanți oficiali, între metode „acoperite” și „descoperite”, între secret și public.

Utilizarea termenului modern de „intelligence” trebuie însă tratată cu rezerve: instituțiile diplomatice de atunci nu erau serviciile de informații de astăzi, dar împrumutau măsuri specifice, clandestine sau „acoperite”, din arsenalul acestora și jucau rolul pe care îl are

„intelligence”-ul contemporan – acela de a susține cu informații actul politic. Așadar, era vorba mai degrabă de un fel de „proto-intelligence”, în sensul în care elemente ale „intelligence”-ului din zilele noastre erau prezente în activitatea diplomatică a vremii.

Moștenirea bizantină la Brâncoveanu

Impactul civilizației bizantine asupra răsăritului Europei a avut efecte profunde și de durată. Este vorba despre un proces de „aculturație”, așa cum l-a definit Obolensky, care se traduce prin preluarea și adaptarea modelului cultural, politic și religios bizantin de către populațiile de dincolo de frontierele nordice ale Bizanțului, și care s-a manifestat inclusiv în planul politicii externe, ca înțelegere a relațiilor interstatale și mai ales ca metodă. Nicolae Iorga a fost și mai explicit prin celebra sintagmă „Bizance après Byzance” care sintetizează fără echivoc ideea continuării „vieții bizantine” în spațiul românesc.

Analizarea politicii externe brâncovenești relevă câteva similitudini frapante cu diplomația bizantină, iar modul în care Luttwak caracterizează abilitatea acesteia din urmă de „a genera putere disproporționată pornind de la înjgheburile unei oarecare forțe militare, dar combinând-o cu arta persuasiunii, ghidată de cunoștințe superioare” poate fi neîndoiește folosit și în cazul lui Brâncoveanu. Este vorba despre o orientare strategică ce favorizează mai degrabă utilizarea diplomației și a „intelligence”-ului decât a instrumentului militar – conflictul armat – și care necesită un simț acut de înțelegere a fenomenelor de pe scena internațională și o capacitate extraordinară de adaptabilitate strategică. Examinând conduita bizantinilor în plan extern, este evidentă înclinația Imperiului „de a se baza mai puțin pe forța militară și mai mult pe alte forme de persuasiune – recrutarea aliaților, descurajarea dușmanilor și împingerea potențialilor adversari să se lupte între ei” . Pare că este o descriere fidelă a comportamentului Țării Românești în perioada lui Brâncoveanu: politica prudentă, aparent inconsecventă, dar de fapt flexibilă, prin care domnul a căutat să se situeze permanent în centrul jocurilor de interese și de putere ale habsburgilor, otomanilor, polonilor, ulterior și ale rușilor, preocupat fiind de păstrarea unui echilibru strategic, în așa fel încât niciuna dintre puteri să nu devină dominantă în regiune, dar nici să nu permită celorlalte să-și extindă influența prin controlarea principatelor dunărene. Ca și bizantinii, deși într-un alt context și operând cu alte proporții, Brâncoveanu a dat dovadă de o uimitoare capacitate de adaptare strategică, în condițiile unor „inamici mult mai puternici și ale unei geografii mai puțin favorabile”.

Cheia înțelegerii supraviețuirii Țării Românești stă așadar într-o adaptare continuă, prin balansare și/sau aliniere față de interesele actorilor majori din regiune. Este un principiu care poate fi extins pentru a descrie comportamentul românilor în mai multe episoade ale istoriei lor și pentru a cărui personificare Brâncoveanu a fost exponențial. Fără îndoială, această conduită poate atrage etichete și clișee negative, după cum „bizantin” a ajuns să fie sinonim, în percepția publicului, cu metode deloc măgulitoare – „intrigă, complot și mită”, dar care nu fac deloc notă discordantă cu metodele utilizate de alte puteri europene.

Mai mult, preluând câteva lecții de „grand strategy” de la Imperiul Bizantin, sintetic exprimate de Luttwak, pot fi identificate aceleași asemănări cu politica externă munteană sub Brâncoveanu:

- Evitarea războiului, dar continuarea pregătirilor militare. În mai bine de 25 de ani de domnie, Brâncoveanu a intervenit o singură dată militar (bătălia de la Zărnești), dar a fost constant preocupat de forța militară de care dispunea. Mai mult, trupele muntene au fost menținute la un nivel ridicat de mobilizare, executând manevre, dar fără a se implica în conflict, în mai multe episoade: răscoala curuților în teatrul transilvănean și conflictul ruso-turc care a culminat cu bătălia de la Stănilești (1711).
- Cunoașterea adversarului, atât la nivel de intenții, cât și de acțiuni politice sau mișcări militare. Cancelaria domnească, condusă de stolnicul Constantin Cantacuzino, a funcționat ca un veritabil serviciu diplomatic și de „intelligence” al Țării Românești, întreținând relații (în același timp monitorizând), nemijlocit sau prin intermediari, cu majoritatea marilor Curți ale vremii (Londra, Paris, Viena, Constantinopol, Moscova și apoi Sankt Petersburg, Varșovia), dar și cu alte puteri de rang mai mic din proximitatea geografică (celelalte două formațiuni statale românești, hanatele tătarilor, cazaci, slavii de sud etc.).
- Politica de alianțe. Diplomat abil, Brâncoveanu a pendulat constant între Viena și Constantinopol, mai apoi și Moscova, respectiv Sankt Petersburg, jonglând deopotrivă cu interesele polonezilor, tătarilor, cazacilor, dar și ale altor mari puteri europene ale căror jocuri afectau balanța de putere continentală. Totodată, era la curent cu poziționările acestora în alte conflicte din afara regiunii, așadar dincolo de cel al Ligii Sfinte împotriva otomanilor – Războiul dintre Franța și Liga de la Augsburg, Marele război nordic, Războiul pentru succesiunea spaniolă – ceea ce-i conferea o fină abilitate de înțelegere a intereselor acestor actori, precum și o mai mare mobilitate strategică.
- Subversiunea. Plecând de la principiul evitării războiului, unul dintre instrumentele folosite cu precădere de diplomația munteană în vremea lui Brâncoveanu a fost cel financiar, constând în împrumuturi și mite oferite înalților oficiali și conducătorilor militari străini. În percepția acestora, resursele bănești de care dispunea domnul muntean păreau nelimitate, de unde și supranumele căpătat de acesta – „Prințul aurului” („Altînbey”). Generozitatea și etalarea conștientă a opulenței au contribuit și ele la acest renume și pot fi încadrate în ceea ce Neumann numea „sublima diplomație”, un alt tip de putere „soft” a vremii.

„Proto-intelligence” în epoca Brâncoveanu

Format și educat de unchiul său Cantacuzini (stolnicul Constantin și domnul Șerban), Brâncoveanu a înțeles de-a lungul parcursului său prin dregătoriile Țării Românești importanța cunoașterii intențiilor, a acțiunilor probabile și a capacităților militare de care dispuneau actorii din regiune. A fost și motivul pentru care, la momentul instalării ca domn, a construit din cancelaria domnească un veritabil centru de „diplomație secretă”.

De la Curtea Veche au fost constituite, dirijate și exploatate veritabile rețele informative, în terminologia modernă, agenturi pe teritoriile din vecinătate în care erau recrutați deopotrivă oficiali civili și militari, preoți, negustori. Ramificațiile acestor agenți diplomatici se întindeau până în Rusia, Austria și Ungaria, Transilvania, Imperiul Otoman, Veneția și Polonia. De asemenea, erau prelucrate și informații din surse deschise, în principal jurnale austriece și italiene, dar și așa-numitele avisi volanti (tipărituri ce anunțau rezultatele ciocnirilor militare) din Italia, Franța și Austria.

De asemenea, pentru procesarea multitudinii de informații, de ordin politic, religios, militar și socio-economic, a fost consolidat și un corp de tălmaci pentru limbile germană, italiană, maghiară, rusă, turcă, polonă și altele. De altfel, chiar Brâncoveanu era un bun cunoscător de greacă și turcă.

Corespondența diplomatică era o altă sursă importantă de informații, iar secretarul stolnicului Constantin Cantacuzino era expert în despecetluirea și resigilarea scrisorilor interceptate. Totodată, erau luate măsuri contrainformative pentru protejarea propriului flux de scrisori, dintre care se desprinde utilizarea cifrului (și schimbarea cheii în câteva rânduri în care a fost suspectată descifrarea acestuia). Imperativul acestor măsuri de protecție era dat și de nivelul înalt la care purtau corespondența domnul Brâncoveanu și stolnicul Cantacuzino: Ludovic al XIV-lea al Franței, Iosif I al Austriei, Petru cel Mare al Rusiei, regele August al II-lea al Poloniei, sultanul Ahmed al II-lea, Francisc Rákóczi al Transilvaniei, patriarhul Hrisant al Ierusalimului, consulul britanic de la Constantinopol (William Paget). Istoricul Paul Cernovodeanu a identificat nu mai puțin de 282 de scrisori transmise de Brâncoveanu, din care 170 pe teme politice.

Toate aceste date converg către o singură concluzie: nu doar că Brâncoveanu își extinsese și aprofundase nivelul de cunoaștere cu privire la evoluțiile regionale și chiar continentale, dar efectiv transformase Bucureștiul într-un centru diplomatic și informativ de mare interes pentru capitalele marilor puteri europene. Pur și simplu, Brâncoveanu juca într-o altă ligă, deși resursele militare și economice, adică aspectele „hard” ale puterii, de care dispunea Țara Românească nu-l îndreptățeau să facă acest lucru. Este vorba aici despre valorificarea unor alte resurse, de tip „smart power” în terminologia de astăzi, datorită cărora, vreme de-un sfert de veac, este îndeplinit principalul obiectiv extern – supraviețuirea – prin păstrarea unui echilibru care să asigure măcar statu quo-ul în regiune.

Este posibil ca Brâncoveanu să fi cochetat și cu alte obiective secundare, dar altfel importante pentru istoriografia românească: unirea cu celelalte entități statale românești, respectiv independența totală față de otomani. Din tratativele și negocierile cu austriecii și rușii, reiese interesul său față de soarta transilvănenilor (mai ales din punct de vedere confesional), respectiv a moldovenilor. Deși era poate prematur de luat în discuție identitatea națională, erau evidente similitudinile de limbă, port, datini cu românii din celelalte principate, motive suficiente pentru o apropiere față de aceștia, mai ales după momentul 1600. Brâncoveanu a intuit însă, datorită cunoașterii fundamentate pe efortul său diplomatic și de „intelligence”, că schimbarea statutului politic al principatelor, inclusiv al Țării Românești, nu ar fi fost de durată. Dincolo de efectul

amplificator și transformator al diplomației și „intelligence”-ului pentru puterea politico-militară, aceasta din urmă rămânea chintesența relațiilor internaționale de la acea vreme, iar Țara Românească (sau toate țările românești laolaltă) nu avea puterea necesară de a-și urmări aceste idealuri. Prin faptul că nu s-a implicat total în lupta pentru autonomie a transilvănenilor, că a refuzat oferta de unificare a domniilor munteană și moldoveană, că a rămas în expectativă din punct de vedere militar în timpul războiului ruso-turc din 1710-1711, Brâncoveanu a făcut dovada unui nivel prudent de ambiție. Descătușat de emoții, inclusiv de cele religioase, pe care de altfel le-a demonstrat cu prisosință la momentul sfârșitului său tragic, a preferat calculul strategic rece care, în percepția sa, îi arăta că este de preferat menținerea echilibrului de putere. Or, schimbarea de statut a Țării Românești, fie prin unire, fie prin obținerea independenței, ar fi condus exact la modificarea acestui echilibru. A optat pentru certitudinea unui regim, cu toate dificultățile sale, în detrimentul unei situații pe care o anticipa ca având efecte dezastruoase (schimbarea „jugului” otoman cu cel austriac), pe baza cunoașterii pe care o avea cu privire la ce se întâmpla sub ocârmuirea habsburgică. La Stănilești, a prevăzut de asemenea că declinul otoman nu era atât de accelerat pe cât se credea și că ascensiunea Rusiei, implicit și amestecul ei în chestiunea principatelor, avea să se manifeste pe un orizont de timp mai larg. Istoria urma să-i dea dreptate.

Sfârșitul avea să-i vină după mai bine de 25 de ani, un record pentru domnii Țării Românești din acele veacuri, din cauza unor factori circumstanțiali dificil de controlat în plan extern, dar și din cauza eșecului mașinării diplomatico-informative la construcția căreia a contribuit consistent. Ruptura cu Cantacuzinii a dereglat ireversibil aparatul de cunoaștere brâncovenesc, chiar l-a dirijat împotriva lui Brâncoveanu. De fapt, ignorarea semnalelor primite cu privire la iminenta mazălire ar putea face chiar obiectul unor studii asupra eșecurilor de „intelligence”.

Constantin Brâncoveanu a fost un ultim prinț bizantin, un ultim lider strategic al epocii pre-fanariote, însă în același timp a fost un vizionar și un precursor al evenimentelor care, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, aveau să ducă la unirea Țării Românești cu Moldova, respectiv la dobândirea independenței, așa cum o relevă planurile politico-militare pe care i le-a propus țarului Petru cel Mare.